

„KILENCMILLIÓ FASISZTÁVAL”

A magyar forradalom szellemisége és gyökerei

Kodolányi Gyula

I.

Ha George Orwell megérhette volna, 1956 az ő forradalma is lett volna. Éles szemével és nagy beleérzésével bizonyosan felismerte és örömmel üdvözölte volna, hogy egy modern nemzet ilyen példátlan egységben, egyszersmind meglepő nemeslelkűségről tanúságot téve lázadt fel.

A sztálinista Magyarország kísérlete valóban egyfajta Állatfarm gyanánt jött létre – amikor azonban lakói fellázadtak és lerázták a diktatúra béklyóit, tettüket nem pusztán bosszúvágy vezérelte, hanem az emberi méltóság helyreállítása, a testvériség megélése és egy új rend megteremtésének sürgető vágya is. Egy új rendet akartak tehát, de vágyuk nem merült ki abban, hogy egyszerűen visszahozzák a mindennapok normalitását – a dolgok metafizikai rendjét kívánták helyreállítani. Ahogy a francia katolikus filozófusnő, Chantal Delsol¹ az 1989–90-es kelet-közép-európai békés forradalmak kapcsán megállapítja: az igazi forradalmak a létrendjének helyreállítására törekszenek. Ezzel az utalással máris felvázoltuk azt a nagy történelmi ívet, amelynek egyik dicső csúcspontját 1956 jelentette, a másikat 1987–1990, kezdeteit pedig 1944–45 sokrétű magyar ellenállásában kell keresnünk.

De most térjünk vissza a magyar kommunisták borzalmakkal teli Állatfarm-kísérletéhez, amely hároméves rejtett előkészítés után, 1948-ban vette nyíltan kezdetét, hogy aztán 1956 októberében látványos kudarcot valljon. 1956-ban méltóság és nemeslelkűség jellemezte az utcákat, a budapesti és vidéki forradalmi bizottságokat, nemzeti és munkástanácsokat, de kétségkívül megmutatkozott az elszántság, a bátorság és az önfeláldozás is a barikádokon harcoló, rosszul felfegyverzett szabadsághősökben, férfiakban és nőkben, s a szovjet tankokat és páncélozott járműveket Molotov-koktéllal dobáló kamaszokban. Időnként óhatatlanul előfordultak atrocitások is a letartóztatott ÁVH-s tisztek ellen – miután azok a Magyar

Rádió környékén október 23-án éjfél-től több száz tüntetőt mészároltak le, október 25-én délelőtt pedig közel kilencszáz békésen demonstráló civilt gyilkoltak meg a Parlament előtt.² De megint csak a nemeslelkűség kerekedett felül akkor is, amikor a forradalmárok szabadon engedték a lefegyverzett szovjet katonákat.

A saját belső törvényei szerint kibontakozó forradalmat kirobbanása pillanatától elszántság és a langyos politikai kompromisszumok elutasítása jellemezte. Követelései – demokratikus pártok részvételével megtartott szabad választások, a szovjet csapatok Magyarországról való kivonása, s végül az állampolgári méltóság sérthetlensége – túlmutattak az 1953. júniusi berlini munkásfelkelés, az 1956-os nyári poznańi lázadás, majd a 68-as prágai tavasz célkitűzésein. Ennek magyarázatát nem csupán a magyar sztálinizmus legfőbb pillérét jelentő politikai rendőrség – a rettegett ÁVH – példátlan és módszeres rémuralmában kell keresnünk, hanem abban a nyolc hosszú éven át tartó lidércnyomásban is, amely a Rákosi és klikkje által kiépített rendszert jellemezte – azé a Rákosié, aki előszeretettel nevezte magát Sztálin legjobb tanítványának, s azzal dicsekedett, hogy különleges viszonyt ápol a szovjet vezetővel.

Egy anekdota szerint – melynek forrását nem sikerült beazonosítanom, ennek ellenére igen hitelesnek találom – Rákosi Mátyás egyszer, az ötvenes évek elején a következőket mondta a Kremlben, a kelet-közép-európai kommunista pártvezetők egyik zárt értekezletén: *„Elvtársak, Önöknek könnyű a dolguk – de nekem kilencmillió fasisztával kell a szocializmust felépítenem.”* Magyarország lakossága akkor alig több mint kilencmillió fő volt. A különbséget adó elenyésző hányad nyilvánvalóan a Magyar Kommunista Párt aktivista élgárdáját jelentette, egy elkötelezett elitet, amely a fejébe vette, hogy a megszálló szovjet hadsereg és a politikai rendőrség támogatásával felépíti minden idők legkegyetlenebb és legrosszabbul működő Utópiáját. Rákosi híres volt csípős humoráról, de talán maga sem volt tudatában, kijelentése micsoda kóros elidegenedésről és paranoiás rögeszmékről tanúskodik. Hát ilyen volt – egyik hivatalos jelzőjével élve – „a nép bölcs vezérének” elméje.

Ez a megdöböntő kijelentés tökéletesen példázza a maroknyi moszkovita bolsevik csoport mentalitását, melyet Sztálin a második világháború után Magyarország élére rendelt. De vajon a Rákosi-féle klikk tényleg különbözött Kelet-Közép-Európa többi megszállt országának kommunista vezetőitől? Egy ötvenes évekbeli közkeletű mondás szerint, „a magyarok azt kapták büntetésül, amit a csehek és lengyelek jutalmul”. Tágabb perspektívából nézve sok igazságot találhatunk ebben a szellemes megjegyzésben, mely találóan foglalja össze, mit hozott Kelet-Közép-Európa számára az 1947-es párizsi békekonferencia – abszurd

szovjet területi terjeszkedést, a kétszáz éves cári álom megvalósulását, mindezt a nyugati szövetségesek jóváhagyásával.

A szovjeteknek azonban gondjuk volt rá, hogy Magyarország büntetése valódi büntetés legyen, csakugyan keservesebb, mint a csehek és lengyelek úgynevezett jutalmának szigora. Ahogy a híres jugoszláv kommunista vezető, Milovan Gyilas, a második világháború alatt Sztálinnal folytatott moszkvai beszélgetései során szerzett benyomásait összegezve megállapítja: a magyarokkal szemben Sztálinnak komplexusa volt. Egyszerre tisztelte és gyűlölte őket. Egyfelől megjegyezte Gyilasnak, hogy a magyarok (és a lengyelek), akiket erős arisztokrácia kormányzott, erős és büszke nemzet. Az erős arisztokráciát itt nyilvánvalóan tágabban, erős tradicionális elitként kell értenünk.³ Másfelől, amikor kifejtette Gyilasnak, milyennek is képzelet el a háború utáni új rendet Közép-Kelet-Európában, a magyarokról szólva kereken kijelentette: ez a kérdés egyszerűen, marhavagonokkal megoldható.⁴ Ahogy később kiderült, ez a nem oly titokzatos kijelentés arra vonatkozott, hogy megfelelő vasúti kapacitás álljon rendelkezésre ahhoz, hogy több százezer ártatlan magyart, nagyrészt civileket lehessen elhurcolni a Szovjetunióba *málenkij robotra*, „egy kis munkára” 1945 elejétől, sőt már 1944 végétől is. Ezeket a hadifoglyokat – mert helyzetüket tekintve pontosan azok voltak – dolgoztatták aztán a bányákban, a földeken, a romeltakarításban, s velük építették újjá a háborúban tönkrement szovjet ipart. Amellett, hogy ezek a deportálások kegyetlen lélektani hatást gyakoroltak a háború tépázta országra, ezeknek a magyaroknak a nagy része soha nem tért haza. Ők is bekerültek Magyarország egymillió háborús halottja közé – az elesett katonák, a Gulágon odavesztett hadifoglyok, a haláltáborokba hurcolt vagy a náci által 1944-ben lelőtt zsidók és az 1944–45-ös magyar hadszíntér civil áldozatai mellé. A málenkij robotra szánt transzportok tagjait sokszor célzatosan választották ki – a svábokat azért, mert németek voltak, az északkeleten fekvő Bereg vármegye magyarjait meg azért, mert azt a Szovjetunió magához akarta csatolni. Legtöbbször azonban egyszerűen az utcáról fogdosták össze vagy otthonról hurcolták el az embereket, munkaerő formájában szerzett hadizsákmányként.

Sokakhoz hasonlóan, akiknek fontos szerepük volt Budapest újjáépítésében és a közlekedés helyreállításában az 1944–45-ös ostrom pusztításai után, elektronikai mérnök apámnak is volt egy orosz nyelvű, a szovjet katonai parancsnokság által kiállított igazolványa arról, hogy jelenléte nélkülözhetetlen Budapesten. Egyszer azonban munkahelye, a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium felé menet megállította őt egy szovjet katonai egység a Fő utcán, a lerombolt Lánchíd budai hídfőjénél. Hiába mutatta az igazolványt, a katonák betarolták egy nagy épület udvarára, ahol másokkal együtt felsorakoztatták, hogy málenkij robotra vigyék őket. Az

*Hősök tere, Millenniumi emlékmű 1989. június 16-án, az 56-os hősök újratemetésekor.
(Fotó: Fortepan/TM jóvoltából.)*

emberek ismerték már a csíziót: nem szabad az első sorokba állni, akkor biztosan elvisznek. Apámat, aki gyűlölte a tülekedést, egyre előrébb taszigálták. A szovjet parancsnokot feldühítette az eszeveszett lökdösődés, s egyszer csak elordította magát: „Hátra arc!”. A katonák ezután félreállították az első kétszáz embert – akiket a családjuk talán soha többé nem látott viszont. Apám, aki végül az utolsó sorok egyikébe került, épphogy megmenekült, hála a gondviselésnek, meg ösztönös visszafogottságának.

Az ilyen és ehhez hasonló történeteket azért ismerhetjük, mert hőseik életben maradtak, és el tudták mesélni őket. Sok ilyen történet maradt fenn a családi legendáriumokban – a találekonyosság és a megmentő gondviselés történetei, de ezek a kivételek. Sztálin esetében valószínűleg nemcsak arról volt szó, hogy a diktátor tartott az erős magyar elittől, hanem arról is, hogy keményen elítélte Magyarországot, amiért leverte a kegyetlen 1919-es kommünt, illetve vezető rétegei határozott antibolsevista álláspontot képviseltek a két háború között. Ezért aztán Magyarországnak kegyetlenebb sorsot szánt, mint Németország többi térségbeli háborús szövetségese – Románia és Szlovákia – számára. Bizonyosan ezért esett a választása az örülten bosszúszomjas Rákosi Mátyásra, hogy ő legyen a teljhatalmú kommunista vezető a legyőzött Magyarországon. Rákosi tizenhat éven át raboskodott Horthy kormányzó börtönében lázadás büntetéért, mint szovjet ügynök. Igaz, hogy – miként arról számos megbízható forrás beszámol – Rákosi és közeli társai kiváltságos helyzetben voltak a szegedi Csillagbörtönben, kulturált komfortban volt részük és olvashattak könyveket. Igaz – ahogy Rákosi egyik börtönbeli bajtársa, Vas Zoltán később megjegyezte –, szegedi fogva tartásuk valószínűleg az életüket mentette meg Sztálin nagy tisztogatása idején, a harmincas évek végén, amikor számos magyar emigráns kommunista vezetőt végeztek ki, köztük Kun Bélát is. Igaz, hogy Sztálin lenézte Rákosit, s amikor az a háború után azt kérte, hozzák haza Horthy kormányzót Németországból, ahová a náci deportálták, s itthon háborús bűnösként állítsák bíróság elé, Sztálin kereken visszautasította. Azt mondta, tiszteli Horthyt, amiért 1944 szeptemberében személyesen folyamodott hozzá fegyverszünetért. Jellemző módon Sztálin szeretett olyan embereket használni, akiket megvetett. Rákosi szenvedélyesen bosszúvágyó ember volt, s Sztálin szemében ez tette alkalmassá a feladatra.

Köztudott, hogy a bolsevikok a szóforgatás mesterei voltak. A kifejezést – *spin master* – amerikai médiaszakértők alkották meg és vezették be a köztudatba – de vajon belegendolt-e valaha bárki is, hogy a kommunista agitációs propaganda, közkeletű nevén az „agitprop”, sokkal hatékonyabb volt, mint bármi, amit a nyugati reklámpiar és a politikai élet hírszob-

rászai valaha is kitaláltak? Ahogy Arthur Koestler utólag, kommunista éveire visszatekintve rámutatott:⁵ Lenin legfőbb találmánya és hagyatéka a kommunisták számára egy olyan ideológiai nyelv megteremtése és alkalmazása volt, mely a valóság átértékelését és elfedését célozta. Kitaláltak, s aztán újra meg újra átdolgoztak egy lebutított szókincset a barátok és ellenségek jelölésére, amellyel aztán igazolhatták az utóbbiak könyörtelen megsemmisítését. A nyelv fegyverré vált a kommunisták kezében. Bosszúból a magyar Tanácsköztársaság leveréséért, Rákosi Mátyás és köre már 1920-ban kitalálta a „Horthy-rendszer” címkét, amikor pedig Horthy még nem is szerezte meg az ellenőrzést az egész ország fölött.

Amikor Rákosit 1941-ben, a Szovjetunióval való viszony javulásának kétéves időszaka alatt kiadják Moszkvának, ő a majdani célokat szem előtt tartva továbbfejleszti az agresszív bolsevik szókincset. 1942-től rendszeresen beszél magyar hadifoglyokhoz, ekkor alkotja meg a *Horthy-fasizmus* kifejezést. Lehet, hogy a kommunista terminológia értelmében Horthy reakciós volt és osztályellenség, de soha nem volt fasiszta, náci még kevésbé. Még akkor sem, ha az országban súlyos gondot jelentettek a társadalmi egyenlőtlenségek, s a magyar vezetés, hogy megbékítse Hitlert, kénytelen-kelletlen hozott olyan törvényeket, amelyek korlátozták a zsidók jogait. Horthyt azonban, aki gyűlölte Hitlert és a nácizmust, 1944 októberében, a nyilas puccs során családjával együtt Németországba hurcolták, mert titokban fegyverszüneti tárgyalásokat folytatott a Szovjetunióval, s rádióközleményben jelentette be, hogy szakít a náci Németországgal. Miklós fiát, aki Titóval keresett kapcsolatot, előző nap elrabolta a Gestapo; és alapos a gyanú, hogy István fiának, a kinevezett kormányzóhelyettesnek 1942-es végzetes repülőbalesete is a németek műve volt. De már akkor kivívta tetteivel a nácik gyűlöletét végleg a kormányzó, amikor 1944 kora júliusában a közigazgatásban és a fegyveres erőknél szolgáló lojális emberei segítségével megakadályozta, hogy a budapesti zsidóságot német haláltáborokba hurcolják – ekkorra már tényleges hatalma nem lévén a megszállt ország többi része fölött.

Rákosi terveinek megfelelően koholmánya, a „Horthy-fasizmus” 1944 végétől kapóra jött a moszkovita magyar kommunistáknak, amikor pártjuk, mely egyelőre csupán elenyésző kisebbséget képviselt az új, demokratikus Nemzetgyűlésben, nekilátott négy éven át tartó alattomos aknamunkájának. Ez a régi köztisztviselői kar megmaradt tagjai és Horthy magyar hadseregének tisztjei ellen irányult, még akkor is, ha azok politikai előéletüket tekintve derék, náciellenes demokraták voltak. A hadjárat végső soron az egész társadalmi elit és a középosztály szétzilálását, ellehetetlenítését szolgálta. Persze az agitprop címkézési kampánya önmagában nem lett volna elég: ahogy a Szovjetunióban, úgy itt is szükség volt hozzá egy – nyílt vagy titkos – erős kézre. Ezt

a magyar kommunista párt számára elsősorban a megszálló szovjet hadsereg biztosította, mely végül egészen 1991-ig nálunk maradt. Ráadásul a szovjetek töltötték be a budapesti Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöki tisztségét is, a Kreml erős emberével, Kliment Vorosilov tábornaggal a kormányrúdnál. Szövetségesük az új titkosrendőrség lett, amelybe annak debreceni létrejötte első pillanatától, 1944 decemberétől beépültek, s amelyet így nagyrészt ők irányítottak. A *Horthy-fasizmus* kifejezést hatékonyan vetette be a baloldali sajtó is az első és legnagyobb politikai kirakatper vádlottai, a Magyar Testvéri Közösség tagjai ellen, akiket hazaárulás hamis vádjával állítottak bíróság elé. A per legfőbb célpontjai a parlament többségét adó Kisgazdapárttal szoros kapcsolatot ápoló, illetve tiszteletre méltó náciellenes politikusok voltak, köztük Szent-Iványi Domokos, a második világháború alatti titkos náciellenes Magyar Függetlenségi Mozgalom vezetője, aki 1944. szeptember–októberben a Molotovval folytatott magyar fegyverszüneti tárgyalásokat vezette Moszkvában. A hatalmas per célja, melyben 224 embert ítéltek el, röviden az volt, hogy kiiktasson olyan kiváló és bátor hazafiakat, akik felemelheték volna a szavukat egy újabb totalitárius hatalom ellen.⁶

Később, a hidegháború kibontakozásával, 1948-tól kezdve, újabb kifejezésekkel gazdagodik a kommunista agitprop orwelli szótára. A papok immár magától értetődően a *klerikális reakció hívei*. Bárkiből, aki szálka a kommunisták szemében, *burzsoá elem, osztályidegen, imperialista ügynök, szabotőr és kulák* válhat. Az utóbbi címkék különösen akkor szaporodnak meg, amikor a kommunista rablógazdálkodás 1950-re katasztrofális áru- és élelmiszerhiányt, s így éhínség közeli állapotot eredményez egy olyan országban, amely európai viszonylatban még 1945-ben is rekordtermést takarított be. Azért nem lehet többé jó minőségű cipőt kapni, mert *szabotőrök* tevékenykednek a gyárakban és a kereskedők között, s azért nem lehet kapni vaját és tojást, mert a *kulákok* felhalmozzák és elrejtik. 1950-ben sok zsidót, a náci rémuralmat túlélte egész családokat deportálnak a városokból messzi vidéki gazdaságokba, más *osztályidegenekkel, arisztokratákkal, horthysta és burzsoá elemekkel* együtt, akiknek hátra kell hagyniuk lakásukat és minden holmijukat, hogy azután kényszermunkára fogják őket. Ez volt a hírhedt „kitelepítés”. Később már nem is a felső- és középosztály a célpont – bárkire, bármilyen származású is, rásüthetik a bélyeget, hogy a Rákosi-rendszer ellensége. Egy szó, mint száz, a magyar sztálinizmus nyolcéves uralma alatt, de legfőképp 1948 és 1953 eleje között, 600 000 magyar ellen indult büntetőeljárás – akik közül sokakat őrizetbe vett és fogva tartott a rendőrség vagy a bíróság –, egy kevesebb mint tízmillió lakosú országban. Ha a büntetéssel sújtott polgárok számához hozzávesszük a családtagokat is, több mint kétmillió érintettel számolhatunk.

II.

Nem csoda hát, ha 1953. március 5-én a magyarok szinte egyöntetű megkönnyebbüléssel fogadják Sztálin halálhírét. Másnap az iskolában egyperces néma felállással kellett erről megemlékeznünk, s osztálytársaim többsége lehajtotta a fejét – no, nem a szomorúság miatt, hanem hogy palástolják megkönnyebbülésüket vagy őszinte örömeiket.

Az utcákon is többperces néma megállást rendeltek el, amire a felnőttek is hasonlóan reagáltak, néhány hisztérikus párttagot kivéve, akik színpadias zokogásban törtek ki félistenük halálhíre hallatán.

Az új szovjet vezetés, jöllehet sok kérdésben megosztott volt, felismerte, hogy a kommunista birodalom mély válságba került. Rákosi Mátyást egy magas rangú delegáció élén Moszkvába rendelték. Június 13-án Lavrentyij Berija, akinek valószínűleg része volt Sztálin halálának kitervelésében, de legalábbis siettetésében, nyersen leváltotta Rákosit elvtársai előtt, fejére olvasva „személyi kultuszát”, s őt okolva az abszurd mértékben központosított magyar gazdaság összeomlásáért. Berija egyúttal bejelentette, hogy a kommunista Magyarország új vezetője Nagy Imre lesz, aki a küldöttségben miniszterelnök-helyettesként vett részt.

Ezt a pillanatot ragadja meg tökéletesen Peter Unwin elkötelezett, mégis józan ítéletű Nagy Imre-monográfiája, a *Voice in the Wilderness*.⁷ A könyv lényegre törő részletességgel rajzolja meg Nagy Imre személyiségét és pályafutását. Unwin két ízben szolgált Ófelsége diplomatájaként magyarországi kiküldetésben, egymástól sokévnnyi különbséggel, először követségi harmadtitkárként, majd nagykövetségként a Kádár-rendszer alatt. Nagy történelmi műveltségű, brit humorú, közvetlen embernek ismerem meg Unwint, aki pályáján egyre magasabbra emelkedve kiválóan eligazodott a legmagasabb szintű politikai döntéshozatali folyamatok összefüggéseiben. A magyar társadalom széles köreivel ápolt kapcsolatokat, fittyet hányva arra, hogy ezzel sérti-e a kormány érzékenységét, elmélyült ismereteket szerzett a jelenről és múltról egyaránt. Sok olyan magyart ismert, akik közel álltak Nagy Imréhez, vagy részt vettek a forradalomban.

Szent-Iványi Domokos szintén beszámol a Nagy Imrével kapcsolatos benyomásairól angol nyelvű visszaemlékezéseiben, melyeket az 1944 őszen és telén folytatott moszkvai fegyverszüneti tárgyalásokról írt. Szent-Iványi ezekben – Unwin későbbi elemzését igazolva – félszeg, hallgatólag, jelentéktelen külsejű emberként jellemzi a majdani mártír miniszterelnököt.⁸

Nagy Imre több alkalommal is részt vett a moszkvai tárgyalásokon, melyeken a moszkovita magyar különítmény többi tagjával – köztük Gerő Ernővel, Vas Zoltánnal, olykor Rákosi Mátyással – együtt

a tárgyalóasztal túloldalán foglalt helyet, Molotov, Gyekazonov és Kuznyecov marsall mellett. A végeérhetetlen tárgyalásokon a felek többek közt kidolgozták Magyarország új politikai berendezkedését, és elosztották a kulcspozíciókat a demokratikus pártok között arra az időre, ha a szovjetek majd hamarosan győzelmet aratnak a náci német hadsereg fölött. Nagy Imre már valószínűleg akkor is mély gyanakvással szemlélte a Rákosi-féle klikket, amelynek, dacára kommunistaként Moszkvában töltött tizenöt éves száműzetésének, nem volt a tagja. Ez lehetett az oka, hogy Szent-Iványi egy szót sem hallott tőle a tárgyalásokon.

Nagy tétova, de megfontolt és kitartó ember volt, aki jól tudta, milyen gonosz Rákosi, s feltehetőleg évekig várt a megfelelő pillanatra. A középosztálybeli Rákosi-csoporttal szemben ő szegényparaszti származású volt, aki sorkatonaként harcolt a Monarchia hadseregében. Oroszországban, hadifogolyként lett kommunista, s a polgárháborúban is részt vett a bolsevikok oldalán. 1945-től több fontos pozíciót töltött be Magyarországon, az ő irányításával hajtották végre például a földreformot és a mezőgazdaság szövetkezetesítésen alapuló modernizációját. De nem tartozott a hatalmi maghoz, nem vett részt a kommunista állam kényszerítő mechanizmusainak működtetésében sem. Megpróbált ésszerűséget és szakértelmet vinni a mezőgazdasági termelés központi tervezésébe, emellett ismert volt patriotizmusáról – már amennyire a kommunista vezetés egy elővigyázatos tagja ezt kimutathatta.

Most azonban, a Berijától és Malenkovtól – a Kreml akkori fő reformereitől – kapott felhatalmazás birtokában, Nagy Imre egyszeriben megmutathatta valódi természetét. Különös koncentrációról és energiáról tanúbizonyságot téve, meghirdette az „új szakaszra” vonatkozó politikáját. Július 4-e sokak számára a magyar történelem egyik emlékezetes napja marad. Noha hivatalosan nem ünnepnap, mindenki, aki akkoriban már eszmélkedett, jól emlékszik 1953. július 4-e estéjére. Ragyogó, meleg nyári nap volt, tipikus július eleji kánikula. Ahogy tizenkét évesen hazafelé igyekeztem az esti sötétségben, emlékszem, a városban tárva-nyitva álltak az ablakok, hogy bejőjön rajtuk egy kis hús szellő, s mindegyiken át Nagy Imre miniszterelnöki szűzbeszéde hallatszott a rádiókból, amelyeket sokszor az ablakpárkányra tettek ki. Kissé érdes, de kellemes és szerény hangja volt, mely őrizte enyhe somogyi tájszólásának bensőséges felhangjait. A londoni száműzetésben élő és a Szabad Európa Rádióknak dolgozó kiváló magyar esszéistát, Szabó Zoltánt idézve, oly sokévnnyi kommunizmus után hihetetlen dolog történt: egy emberi hang szólalt meg a Parlamentben, mely igazi emberekhez beszélt. Egy magyar a magyarokhoz. A kommunizmus doktrínája akkor, abban a pillanatban erkölcsileg és intellektuálisan is megbukott Magyarországon – jóllehet

*II. János Pál pápa (Köztársaság) tér 26., a Budapesti Pártbizottság székháza.
(Fotó: Fortepan)*

a hatalom világában továbbra is velünk maradt, hogy roskadtában még harminchét évig gyötörjön minket.

Különös, hogy egy őszinte és meleg, egyszerű nyelven megszólaló hang képes legalább annyira – ha nem még jobban – megváltoztatni a világot, mint a szavak, amelyeket kimond. Szabó Zoltánnak igaza volt: Nagy Imre ezt teremtette meg mindjárt az első nyilvános megszólalásával: hitelességet és szavahihetőséget, egy hazug világban. A hazudozás világában. Talán – teszi hozzá Szabó – Nagy Imre nem is tudta, milyen óriási hatást gyakorolt az országra ezzel a beszéddel és a hangjával. Az emberek szívéhez és igazságszomjához szólt, s ezzel a pillanattal a mártírhálal felé vezető úton is végzetesen elindult, jóllehet kommunista párti politikus maradt, aki érzelmileg még sokáig – egészen 1956. október végéig – kötődött a pártjához.

Nagy Imre elvtársai szűk körében, a párt központi bizottságának elhúzódozó, 1953. június 27–28-i értekezletén már kifejtette – természetesen mint „hithű marxista-leninista” –, hogy Magyarország rendőrállammá vált, kormánya pedig a kommunista pártot szolgáló „árnyékkormány”. Követelte, hogy a párt – a pártzsargon egyik kedvenc, az igazi vagy szín-

lelt kommunista reformok idején alkalmazott frázisával élve – gyakoroljon „önkritikát”.

Magában a történelmi parlamenti beszédben, július 4-én, Nagy ígéretet tett rá, hogy helyreállítja a törvényességet, azaz megtöri a rendőralmat, s a gyűlölt AVH-t, Rákosi politikai rendőrségét belügyminisztériumi felügyelet alá vonja. A politikai foglyoknak részleges amnesztiát ígért, valamint a deportálások és a kényszermunka megszüntetését, illetve vallási kérdésekben nagyobb türelmet. Az életszínvonal meredek emelkedésével, valamint a gazdaság szerkezeti átalakításával kecsegtetett. Azt tervezte, leállítja a költséges nehézipari beruházásokat, és ami a legfontosabb, átalakítja a mezőgazdaság-politikát, könnyítve a parasztság terhein, például a képtelenül magas terményadón, egyúttal biztosítja a parasztnak a jogot, hogy ha akarnak, visszatérhetnek az egyéni gazdálkodáshoz. Szavahihetőségét erősítendő, gondoskodott róla, hogy legsürgetőbb és legfontosabb reformjait egy hónapon belül kivétel nélkül törvénybe iktassa a parlament.

A hatás megjósolható volt: hatalmas megkönnyebbülés az egész társadalomban. Nagy maga is élvezte a nyitást, örült, hogy lépései nyomán hamarosan az élet minden területén kivirágzik a remény, az önbizalom és a társadalmi tenni akarás, jöllehet a tervezett reformok jó részének megvalósítása időbe telt, s a hatalom számos bugyrában ellenállásba ütött. A politikai foglyok szabadon bocsátása szintén nem ment máról holnapra – a még Rákosi által bebörtönzött Kádár János szabadlábra helyezése például egy egész éves jogi hercehurcába telt. A túlkapásokban túl sok olyan ember vett részt, aki még mindig fontos pozíciót töltött be. Az ország nyilvánvalóan megértette a játékszabályokat, s Naggyal együtt betartotta őket: a bonyolult helyzetben a siker záloga a fokozatosság. Az országon ugyan végigsöpört az új keletű szőlásszabadság friss szele, s a sztálinista múlt bűneiről is széles körben lehetett beszélni, de az indulatokat azért kordában tartották.

Valójában a szovjetek okozták a bajt, ami aztán az 1956. októberi forradalomhoz vezetett. Nyilván a szüntelen moszkvai beharcoknak is volt köszönhető, hogy a szovjet vezetésben elterjedt az a nézet, miszerint Nagy Imre „új szakasza” túl gyors és túl veszélyes. 1955 elején a Kreml úgy döntött – Rákosi párton belüli erős bázisának támogatásával, élén a vészjósló szürke eminenciással, Gerő Ernővel –, hogy Rákosit vissza kell helyezni a hatalomba. Nem törődtek a szabállyal, amit számos politikai gondolkodó leszögez: ha egyszer hagyjuk felforni a vizet, valahogy ki kell eresztetni a gőzt. Ráadásul Rákosi sem tanult semmit a bukásából. 1955 tavaszán azzal tért vissza a hatalomba, hogy személyes bosszút áll, noha a szovjet birodalomban már nem lehetett visszafordítani a reformokat, s a sztálinizmus is immár szitokszóvá vált. Nagy Imre hajlandó volt

önkritikát gyakorolni, de a pártvezetéshez intézett levelét nem tekintették elég alázatosnak, ezért kizárták a Magyar Dolgozók Pártjából. Egymás után két szívrohamot kapott, melyek után csak lassan épült fel, s a magánéletbe húzódott vissza. Mégsem tagított. Feljegyzéseket írt arról, hogy reformjai megvalósíthatóak és a marxizmuson alapulnak. Ekkorra egész csoportnyi reformkommunista értelmiségi és politikus gyűlt köré, a párt úgynevezett revizionista szárnya, akik a vezetőjüknek tekintették.

III.

1955–56-ban Magyarországon a feszültségek olyannyira felerősödtek, hogy a szovjeteknek ismét közbe kellett avatkozniuk. 1956 júniusában Rákosit végleg félreállították, s a régi cári gyakorlathoz híven, a Szovjetunió ázsiai területére számúzták. Ám Anasztáz Mikoján Nagy Imre helyett Rákosi rossz szellemét, a fakó, keményvonalas apparatcsik Gerő Ernőt nevezte ki miniszterelnökké. Ez súlyos hiba volt – az egész magyar nép arculcsapása –, ami hasonló ballépések egész sorát vetítette előre.⁹

A júniusi poznańi felkelés fejleményei és a varsói feszültségekről szóló hírek megadták a kezdő lökést Magyarországnak egy jelentős ellenzéki megmozduláshoz – s október 23-án délután valóban hatalmas diáktüntetések bontakoztak ki Budapesten és a főbb vidéki városokban, melyeket a lengyel nép iránti rokonszenv hívott életre. Ezeken radikális követeléseket fogalmaztak meg a magyar nép nevében, alkotmányos és politikai változást szorgalmazva. Aznap este, amikor a Magyar Rádió épületénél a tüntetők azt követelték, olvassák be a rádióban a magyar fiatalság politikai követeléseit tartalmazó kiáltványt, a politikai rendőrség a fegyvertelen tömegbe lőtt – mire a Rádió háztömbjénél fegyveres összecsapások robbantak ki. Gerő „katonai bizottsága” magyar katonákat rendelt ki a helyszínre, akik átadták fegyvereiket a demonstrálóknak, s néhányan bekapcsolódtak a Rádió ostromába is. Ugyanekkor egy hatalmas, lelkesült tömeg ledöntötte a Városligetnél álló hatalmas Sztálin-szobrot, szétvágott darabjait pedig a Belvárosba vonszolta. Ezzel spontán módon és vezetők nélkül kitört a magyar forradalom.¹⁰

Utólag úgy tűnik, egyesek valóban terveztek valamit, de nem olyan lépésekben, ahogyan az események végül alakultak. Több bizonyíték is amellett szól, hogy a moszkvai és budapesti keményvonalas vezetők nyáron úgy döntöttek, kirobbantanak egy kisebb konfliktust, hogy ennek ürügyén végre eltávolíthassák a Pártból a Nagy Imre-féle frakciót, egyúttal móresre tanítsák a közmondásosan forrófejű magyarokat. Egy másik stratégiai céljuk ezzel az lehetett, hogy ürügyet fabrikáljanak arra, hogy

az osztrák államszerződést megszegve nagyobb állandó katonai jelenlétet vezessenek be Magyarországon, amely kapuként szolgált Jugoszlávia, Ausztria és Olaszország felé. Az amerikai légi felderítés felvételeinek egyértelmű tanúsága szerint nyáron szovjet páncélos hadosztályokat vezényeltek Ukrajnába és Romániába, melyek hatalmas félkörben foglalták el állásaikat a magyar határ mentén. S mi mással lenne magyarázható, hogy Szerov tábornok, a KGB vezetője, nyáron megjelent Budapesten, ahol Jurij Andropov nagykövet álnéven mutatta be őt a budapesti rendőrfőkapitánynak, Kopácsi Sándornak, mint a szovjet nagykövetség új katonai attaséját?¹¹ Andropov jelentősegteljesen azt tanácsolta a reformista Kopácsinak, hogy az elkövetkező hónapokban minden kényes kérdésben konzultáljon az új attaséval. El tudjuk képzelni, hogy a CIA-tól Allen Dulles álnéven hónapokra Nyugat-Németországba költözik, mondjuk egy keletről várható katonai fenyegetés miatt?

Nyilván a provokáció is szerepet játszott a magyar indulatok feltüzezésében – a végeredmény azonban, a Magyarországon állomásozó szovjet hadsereg egységeit megszegyenyítő fegyveres forradalom, bizonyosan nem szerepelt a kremlbeli manipulátorok és Gerő számításaiban. Ennyit azokról a politikusokról, akik előszeretettel tetszelegnek a történelem mérnökeinek szerepében. Igaza van tehát Hannah Arendtnek s a forradalom vezető politikusainak, akik szerint a forradalom nem egyszerűen egy provokációra adott reakció volt – a lélek és a közösségi bölcsesség hatalmas hulláma söpört végig egy egész nemzetet, ami egyedülálló eseményként vonult be a modern történelembe.¹²

Itt most nincs mód és fölösleges részletesen ismertetni a forradalom és szabadságharc eseményeit, mely október 30-ára győzedelmeskedett. A politikai megoldást kereső Gerő és kétségbeesett elvbarátai október 23-án este visszahozták Nagy Imrét a miniszterelnöki székbe. Nagy azonban, aki szabadságáról tért vissza, túlzott óvatosságból bántóan melléfogott, s kínos hangot ütött meg a Kossuth téren reá váró, több százezres tömeg előtt késő este. „Elytársak!” – kezdte beszédét erőtlen hangon, amit aztán ki is füttyült a közönség. Nagy nem állt még készen egy kommunistaellenes forradalom elfogadására, noha reformista értelmiségiekből álló köre határozottan efelé orientálta. Az elkövetkező napokban Nagy többször is tűzszünetet hirdetett, amit egyik oldal sem tartott be, közben pedig kormányát átalakításán dolgozott, illetve a két „liberális” kreml-i küldöttel, Mikojánnal és Szuszlovval tárgyalt, akik rendszeresen ingáztak Moszkva és Budapest között. Nagy, aki nyilvánvalóan a bizalmukat élvezte, arról próbálta meggyőzni őket, hogy bizonyos engedményekkel, a legsürgetőbb nemzeti követelések teljesítésével meg lehet békíteni a harcolókat, és békés kiutat lehet találni a zűrzavarból.

Kerepesi út, a dísztribün a Budapesti Államrendőrség (ma a Készenléti Rendőrség) laktanyájában, az államvédelmis sorkatonák esküvőtelek, 1950-ben. (Fotó: Fortepan/Magyar Rendőr jóvoltából.)

Október 28-án, írja Unwin, „Nagy addigi legjelentősebb rádióbeszédét mondta el. Tűzszünetet hirdetett; a szovjetek azonnali kivonulását ígerte Budapestről, illetve tárgyalásokat a szovjetek Magyarországról való teljes kivonulásáról; valamint az ÁVH megszüntetését, amint helyreáll a rend. Október 29-én még tovább ment, és azonnali hatállyal feloszlatta az ÁVH-t. Ezekkel a nyílt állásfoglalásokkal végre sikerült felhívnia magára a figyelmet, s leköüzdenie a vezetés és a felkelők közt tátongó szakadékot.” Október 30-án Mikoján és Szuszlov az egész napot Budapesten töltötte, „magukkal hozva a Kreml nyilatkozatának szövegét” a szocialista államokkal való viszony megváltozásáról. Amikor „elutaztak Budapestről, Mikoján és Szuszlov támogatásukról biztosították Nagy kormányát és azt a döntésüket, hogy többpárti kormányt alakítanak”.¹³

A Kreml hozzáállása azonban drámai fordulatot vett azon az éjszakán, amikor Mikoján és Szuszlov hazafelé repültek. A mérleg nyelve a keményvonalasok felé billent, illetve a hadsereg azon vezetői felé, akik a budapesti utcákon elszenvedett megszegyenítő vereségeik miatt bosszúra szomjaztak. „Eldőlt tehát – összegzi Unwin –, hogy a magyar forradalmat erőszakkal kell levérni. Valószínűleg fölmerült, hogy Nagyot el lehetne választani a forradalom vezetőitől, s talán még egy szovjet

parancsoknak engedelmeskedő kabinet élére is ki lehet nevezni.” Ám végül kiderült, hogy az ember, akit el lehet választani, Kádár János lett, aki egyszer csak eltűnt Budapestről.¹⁴ Nagy Imrét most már az a hír sem zökkentette ki, hogy október 30-ától újabb csapatok özönlenek az országba, s ezzel végképp elindult a mártírhalál felé vezető végzetes útján. A hét utolsó napjain végig a demokratikus koalíciós pártokkal tárgyalt egy új népképviselői kormány összetételéről, valamint az új rend létrehozása iránt elkötelezett különböző társadalmi csoportok és forradalmi tanácsok képviselőivel, miközben Király Béla tábornok egy újonnan létrehozott Nemzetőrségben egyesítette a felkelő erőket. November 4-én, vasárnap hajnalban azonban a szovjet erők megkezdték a Forgószél-hadműveletet, azaz általános támadást indítottak az ország és a főváros ellen, nagyobb páncélos erővel, mint annak idején, 1940-ben a Párizst elfoglaló német hadsereg. Ez volt a forradalom végének kezdete – a katonai hadműveletek és a politikai megújulás szintjén legalábbis.

A magyar forradalom azonban épp ebben a végzetes pillanatban borult virágba. Nem csupán a magyarok között, akik az elkövetkező hónapokban a fegyveres és békés ellenállás minden formáját kipróbálták – keményen tárgyaltak, tüntettek és tiltakoztak a Kádár-rendszer ellen, mely csak lassan, 1957 tavaszára tudott talpra állni. E forradalom lelke virágot hozott minden magyarban, akik átértékelték azt, de a nagyvilágban is mindenkinben, aki velünk együtt megértett valamit lényegéből. A szellem világosságának ez a virága sosem hervad el.

Ahogy az elején írtam, George Orwell ezt biztosan felismerte volna, de sajnos már nem élt. Ám ott volt Albert Camus, az emberi szabadság másik megvesztegethetetlen szószólója, akit Jean-Paul Sartre és barátai kiközösítettek, amiért keményen szót emelt a szovjet agresszió ellen, s elítélte a Nyugat erkölcsi és politikai kudarcát, azt, hogy nem tette meg, amit pedig megtehetett volna a forradalmárokért és az országért.¹⁵

De most hadd idézzem fel inkább a szabadság egy másik teoretikusának 1957-ben lejegyzett néhány mély gondolatát. A magyar forradalomról írott részletes és alapos felkészültségről tanúskodó elemzésében, *A totalitarizmus gyökerei* utószavában Hannah Arendt a következőket írja: *„Igazi esemény volt ez, amelynek történelmi helye nem függ győzelemtől vagy vereségtől: nagyságáról a rákövetkező tragédia kezekedik. Ami Magyarországon történt, az sehol másutt nem következett be, s a forradalom tizenkét napjában több volt a történelem, mint a megelőző tizenkét évben, amióta a Vörös Hadsereg »felszabadította« az országot a náci uralom alól.”*¹⁶

Hannah Arendt ámulattal jegyzi meg – egyébként Illyés Gyulának, a magyar forradalmi értelmiség egyik vezetőjének 1956-ban írt titkos naplójegyzeteivel¹⁷ kísérteties összhangban –, hogy a forradalmat az indoktrináció elsődleges tárgyai, a kommunista rendszer kiváltságos rétegei robbantották ki: baloldali értelmiségiek, egyetemisták és munkások, vagyis a kommunista élcsapat: „nem a saját vagy honfitársaik anyagi nyomorúsága hajtotta őket, hanem egyedül a szabadság és az igazság”. Ez, teszi hozzá, „végső bizonyítéka annak, hogy az emberi természet nem változik, hogy a nihilizmus hiábavaló, s hogy [...] a szabadság és az igazság utáni sóvárgás mindörökké feltámad az emberi szívben és lélekben”.¹⁸

Ugyanezzel a – Chantal Delsol metafizikai megállapítását megelőlegező – derűlátó attitűddel arról is elmélkedik, hogy a spontán forradalmakban, kezdve az európai 1848-cal, a rendet mindannyiszor polgárok szabadon összeverődött csoportja hozta létre. Sőt, a spontán módon megalakult forradalmi és munkástanácsok józan és leleményes működése olyan csoda volt, mely méltán lett az 1956-os forradalom egyik nagy társadalmi vívmánya.

Ebben jól tetten érhető a történelmi mélyáramok működése. Ha megnézzük, hogy kik vettek részt a forradalom közéletében, a harmincas évek reformmozgalmai nyomán megszülető magyar politikai közép számos kiemelkedő vagy kevésbé ismert figuráját találjuk közöttük. Ők mozgatták az 1944-es titkos náciellenes hálózatok és mozgalmak szálait, 1945 és 1948 között ők irányították a demokratikus pártok megszervezését és az újjáépítést, és 1990-től – lelkükben 1956 nem halványuló emlékével – ők vagy leszármazottaik, barátaik játszották a legfontosabb szerepet az új demokrácia megteremtésében. Talán nem mond ellent Hannah Arendt kijelentésének, ha megállapítjuk, hogy ez a vonal erősödött hatvan éven át, egészen napjainkig, dacára a kommunista rémuralom megtorlásainak, a forradalom után 200 000 emigráns elvesztésének, s a Kádár János-i „liberális” szocializmus harmincéves kábulatának.

Arendt rámutat továbbá, hogy a magyar forradalom szellemisége egyedülálló módon kovácsolta össze az egész nemzetet: „A magyar forradalomban az a meglepő, hogy nem került sor polgárháborúra. A magyar hadsereg ugyanis órák alatt felbomlott, és a diktatúrát néhány nap alatt megfosztották minden hatalmától. Nem volt a nemzetnek egyetlen csoportja vagy osztálya sem, amely szembeszállt volna a nép akaratával, míhelyt az ismertté vált és az utcákon nyilvánosan megfogalmazódott. Hiszen az ÁVH tagjai, akik mindvégig lojálisak maradtak, nem alkottak sem külön csoportot, sem osztályt; alacsonyabb rangú képviselőit a lakosság legaljából verbuválták: bűnözők, náci ügynökök, a magyar fasiszta párt erősen kompromittálódott tagjai közül, a magasabb rangú tisztek pedig moszkvai ügynökök voltak, azaz olyan orosz állampolgárságú magyarok, akik NKVD-tisztek parancsnoksága alatt álltak.”¹⁹

Ennek az 1957-ből származó elemzésnek, mely az ENSZ ugyanabban az évben kiadott különjelentésével cseng össze, súlya van, szerzőjének közismert tisztessége és szavahihetősége okán. Azért is különleges jelentőségű ez az írás, mert a szovjet és kádári propaganda a kezdet kezdetétől fasiszták, antiszemiták, reakciósok és imperialisták lázadásának bélyegezte a magyar eseményeket. Ez a vád megdőböntő módon mind a mai napig elhangzik az ÁVH-s szubkultúra leszármazottainak egyes artikuláltabb tagjai részéről, s hallható mostanában is, a magyar forradalom hatvanadik évfordulója alkalmából megszólaló orosz televíziós kommentátoroktól.

De most tegyük félre az értelmiségi élvonal – Arendt, Camus, Silone, Gyilasz, Madariaga, E. E. Cummings és T. S. Eliot – erkölcsi és szellemi támogatásának közismert megnyilatkozásait, s idézzünk a szárnyait bontogató költőzseni, Sylvia Plath egy 1956. november 6-án kelt leveléből, melyet Bostonban élő anyjának írt, s amelyben beszámol az oxfordi diákok – köztük vőlegénye, a másik hajdani költőóriás, Ted Hughes – lelkiállapotáról: *„[A] magyar és a szuezi ügy szörnyen lesújtott. Miután tegnap elolvastam az utolsó Magyarországról küldött szavakat, mielőtt az oroszok átvették volna a hatalmat, kis híján rosszul lettem fogott el [...] Úgy éreztük, az egész világ [...] megbolondult, dühöngő örült módjára viselkedik. Nagy-Britannia eszelősen reménykedik a gyors sikerben [...] túlharsogva a magyarok őszinte segélykiáltását, ami undorító. Ezzel elveszi a lehetőséget a Nyugattól, hogy számon kérje az oroszokon a magyarok ügyét. Eden voltaképp a magyarok meggyilkolásához asszisztál.”*²⁰

Plath élesen érzékeli Anthony Eden vak, tébolyult önteltségét, mely tragikus módon leszűkítette a Nyugat mozgásterét a tekintetben, hogy tompítani tudja a Magyarország elleni szovjet megtorlás brutalitását. Plath az erkölcsi magaslatokról megszólaló „új generáció” hangját képviseli, amely a történelem drámai pillanataiban mindig fölötte áll a politikusok pragmatikus bölcsességének, s az események valódi – mondjuk úgy, metapolitikai – jelentését fejezi ki. Ebben az értékelésben egy generáció hirtelen nagykorúvá válásának lehetünk tanúi, egy olyan lelki pillanatnak, melyet a politikailag még ifjabban eszmélő John O’Sullivan a *Hungarian Review* 2016. szeptemberi számában²¹ megjelent esszéjében örökített meg. E generáció legkiválóbb képviselői formálták Nyugaton a *mérsékelt politikai közép* hagyományát és *szellemiségét* az 1980-as, 90-es években. Számomra ezek az 1956 októberéről és novemberéről szóló emlékek különösen szívet melengetőek, mert az 1990-es évek elején, Antall József főtanácsadójaként a miniszterelnök oldalán eszmecserék és hivatalos találkozók során olyan vezetők szájából hallottam, mint Kohl kancellár, Chirac majdani francia elnök, akkori párizsi polgármester, Havel elnök és számos len-

gyel politikus: az 1956-os magyar forradalom különösen jelentős szerepet játszott szellemi fejlődésükben. Az első pillanattól e hagyomány örökösiként kezeltek bennünket, s ez kedvező hangulatot teremtett, ami magától értetődővé tette Európához való politikai visszatérésünk folyamatát. 1956 tehát, mint lelki konstelláció, rendszerváltoztatásunk oltalmazója lett, nemcsak szívünkben és elménkben, hanem a nemzetközi politikában is. Nem túlzás azt állítani, hogy – John O’Sullivan gondolatát idézve – a jövő politikusai, akiknek politikai képzeletét 1956 ősze alakította ki, s akik 1990-re a világ vezetői lettek, azért tudták felismerni az 1989–90-es forradalmak jelentőségét, mert az 1956-os magyar forradalom által már katartikus beavatást nyertek a szabadság eszméjébe.

Az olvasónak bizonyára feltűnt, hogy írásom szinte kizárólag angol nyelvű, illetve angolra fordított forrásokra hivatkozik. Ennek gyakorlati oka az, hogy az írás angol nyelven született meg, a budapesti Danube Institute 2016 októberi konferenciájára. Olykor közhelynek számító információkat is azért közlök benne, mert a külföldi olvasókat szem előtt kellett tartanom. Azonban van mindennek egy 1956 egész utótörténetét jellemző oka is. Egyfelől, az 1956-os forradalom és szabadságharc volt a 20. századnak az a magyar eseménye, amely az egész világ vezető sajtójára és gondolkodóira hatással volt, meghatározó témája politikai és etikai diskurzusuknak a világnyelveken. Eközben a kádári rettegésből fakadó cenzori tabu itthon lehetetlenné tette az esemény lelki és szellemi feldolgozását a nemzet eszmélésében. A történet, a történetek is, amint többek közt Hoppál Mihály és Gróh Gáspár mutatott rá, csak a titkos családi legendáriumokban adódtak tovább nemzedékről nemzedékre - meglehetősen pontosan. Csak az emigráció közgondolkodói szólhattak e drámáról Camus, Arendt és Gyilasz nyíltságával, s az ő szellemi emelkedettségükhöz méltóan. Most olvashatók és hallhatók szövegeik a PIM kiállításán. Az események pontos rögzítése is rájuk hárult - az ENSZ ma is mérvadó 1957-es jelentése nagyban támaszkodott Kéthly Anna, Király Béla és Kővágó József tanúságtételére, és az *Új Látóhatár* közölt rendszeresen évtizedeken át a témába vágó tanulmányokat. Az itthoni történészek és gondolkodók 1990 után is lassan, félszegen vagy hadonászva vették birtokba ezt a témát, és a valódi diskurzus 2010 óta indult csak meg teljes felszabadultsággal - a szereplők és tanúk többségének halála után. Most kerülnek elő titkos naplók és fényképgyűjtemények. Mert féltve óvott közös titkunk ily sokáig maradt veszélyeztetett.

(A Hungarian Review angol eredetijéből fordította Németh Orsolya és a szerző.)

JEGYZETEK

- ¹ Delsol, Chantal. *Éloge de la singularité. Essai sur la modernité tardive*. La Table Ronde, Paris, 2000.
- ² A halottak számára vonatkozóan nincs megbízható hivatalos adat, ennek hiányában Jobbágyi Gábor indirekt bizonyítékon alapuló becslését fogadom el: „*Bloody Thursday, 1956: The Anatomy of the Kossuth Square Massacre*”. *Hungarian Review*, 2014. január, 70.
- ³ Djilas in: Thorpe, Nick, *The Unfinished Revolution: Power and Powerlessness in Eastern Europe*. Reportage Press, 2009, London, 33.
- ⁴ Djilas, Milovan: *Conversations with Stalin*. Penguin, London, 1969. First hardcover edition 1962. *Találkozások Sztálinnal*. [ford. Radics Viktória]. Magvető, 1989, Budapest
- ⁵ Koestler, Arthur: *Darkness at Noon*. A novel. First edition 1940. (Koestler, Arthur: *Sötétség délben*. Európa Könyvkiadó, 1988, Budapest, [ford. Bart István].) A zárójelbe tett bibliográfiai adatok a továbbiakban minden esetben az adott mű magyar kiadására vonatkoznak.
- ⁶ Szent-Iványi, Domokos. *The Hungarian Independence Movement*. *Hungarian Review – Magyar Szemle*, 2013, Budapest, 579–597.
- ⁷ Unwin, Peter: *Voice in the Wilderness. Imre Nagy and the Hungarian Revolution*. Macdonald, 1992, London and Sydney, 83–85. (Unwin, Peter: *A pusztából kiáltott szó. Nagy Imre és a magyar forradalom*. Héttorony Könyvkiadó, h. é. n. [ford. Dobrás Zsófia].)
- ⁸ Szent-Iványi, 555–556.
- ⁹ Unwin, 130. (Unwin: 113.)
- ¹⁰ Congdon, Lee – Király, Béla K. – Nagy, Károly, (eds.): *1956: The Hungarian Revolution and War of Independence*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado, 2006. Distributed by Columbia University Press.
- ¹¹ Kopácsi, Sándor: *In the Name of the Working Class: The Inside Story of the Hungarian Revolution*. Tr. Daniel and Judy Stoffman. Foreword by George Jonas. Grove Press, New York, 1987. (Kopácsi, Sándor: *Életfogytiglan*. Bibliotéka Kiadó, 1989, Nyíregyháza.)
- ¹² Arendt, Hannah, in Congdon–Király–Nagy, 638. (Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Kiadó, 1992, Budapest, [ford. Berényi Gábor].) Lásd még: Jobbágyi, Gábor: „*Provocation? – The Outbreak of the Revolution of 1956*.” *Hungarian Review*, 2011. november, 98, kk.
- ¹³ Unwin, 157–158. (Unwin: 130.)
- ¹⁴ Unwin, 163. (Unwin: 140.)
- ¹⁵ Camus in Congdon–Király–Nagy, 579–590. (Camus, Albert: „*Kádár és a félelem napja*” in Congdon, Lee – Király, Béla: *A magyar forradalom eszméi*. Atlanti Kutató és Kiadó Társulat-Alapítvány, 2001, Budapest, 444–448.)
- ¹⁶ Arendt in Congdon–Király–Nagy, 622. (Arendt: 602.)
- ¹⁷ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957. Atlantisz sorsára jutottunk*. Szerk. Illyés Mária – Horváth István. Magyar Művészeti Akadémia – *Magyar Szemle*, 2016, Budapest, 34–36.
- ¹⁸ Arendt in Congdon–Király–Nagy, 627. (Arendt: 618.)
- ¹⁹ *Ibid.* (621.)
- ²⁰ Plath, Sylvia: *Letters Home. Correspondence 1951–1963*. Selected and edited with commentary by Aurelia Schober Plath, 1975. First paperback edition: Harper Perennials, New York, 1992, 284.
- ²¹ John O’Sullivan: „*Hungary 1956: The Awakening of my political imagination*”. *Hungarian Review*, 2016. szeptember, 101–105.